

אביהו זכאי

העט נגד החרב

אינטלקטואלים גרמנים גולים
במאבק נגד הנאציזם

מוסד ביאליק • ירושלים

Avihu Zakai

The Pen Confronts the Sword: Exiled German
Scholars Challenge Nazism

עריכת הלשון: חגית נוה

הספר יוצא לאור בסיוע

מסת"ב 978-965-536-291-6 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים, תש"ף

סדר ועימוד: שולמית ירושלמי, ירושלים

הדפסה: דפוס פרינטיב בע"מ

Copyright of the Hebrew edition by the Bialik Institute, Jerusalem 2020
The Hebrew translation of this book is made possible by permission of the State
University of New York Press © 2018, and may be sold only in Israel
www.bialik-publishing.co.il
Printed in Israel

תוכן העניינים

מבוא: עידן הקטסטרופה: גלות ומאבק על נשמתה ההומניסטית

11	של אירופה
18	זיקות נבחרות
25	מחלוקות נבחרות
	עוד תגובות לאיום הנאצי והפשיסטי על תרבות המערב
30	ההומניסטית

האפוקליפסה והאסכטולוגיה של "דוקטור פאוסטוס"

	מאת תומאס מאן
39	גלות ושליחות ספרותית
42	ביקורתו של מאן על הפשיזם והנאציזם
45	החוק
50	1942, פרשת דרכים אפיסטמולוגית
51	תקדימים ספרותיים
53	היסטוריה: זמן ומקום
59	דוקטור פאוסטוס
60	השתרגות יחידה במינה של מהלך הזמן
73	"אפוקליפסה בתמונות" והברבריזציה של התרבות הגרמנית
76	אפוקליפסה של השטן
82	סיכום: עונשו של דוקטור פאוסטוס ותועבותיה של גרמניה
88	

ארנסט קסירר ו"המיתוס של המדינה": דיוקנו של הפילוסוף

	כאדם חסר אשליות
92	טלטלות פתאומיות
94	שנים ראשונות ועבודות
98	הנאורות ואויביה
104	גלות ופרשנות
108	כוח מניע חדש בתכלית
112	המיתוס של המדינה
119	

123	מדינת החוק משליטת הצדק של אפלטון
129	תורת המדינה בימי הביניים
	מקיאוללי – המדינה החילונית המודרנית נוצרה בכוח והכוח
131	משמר אותה
136	עידן התבונה והנאורות
140	הד חלש
142	תומס קרלייל ו"פולחן הגיבורים"
146	גובינו: "פולחן הגזע" ו"הגזע הטוטליטרי"
150	הגל: פולחן המדינה כ"סוג חדש של אבסולוטיזם"
157	הטכניקה של מיתוס המדינה המודרני
167	אחרית דבר

ספר הספרים של אָרִיךְ אָוֶאָרְבַּךְ והייצוג הרציונלי של המציאות

	בספרות המערב
170	
172	דע את האויב
180	פילולוגיה והיסטוריה
186	פילולוגיה ואידאולוגיה
188	מוויימאר לאוניברסיטת ייל
197	פילולוגיה ארית וביטול הברית הישנה
210	זה אישי
214	התגלות באיסטנבול
220	פילולוגיה, טלאולוגיה, והומניזם היסטוריציסטי
225	"מימזיס": צורה ותוכן
232	"מימזיס": מתודה וגישה
237	אפילוג: גלות, פרשנות וניכור

245	הנאורות ואויביה: הדיאלקטיקה של "דיאלקטיקה של נאורות"
248	ביוגרפיות
258	"דיאלקטיקה של נאורות": הרקע ההיסטורי
263	"דיאלקטיקה של נאורות": תוכן וצורה
270	מושג הנאורות
277	אודיסאוס: מיתוס ונאורות
282	נאורות ומוסר
286	נאורות כהונאה עצומה

292	השאלה היהודית: תמצית "דיאלקטיקה של נאורות"
299	אפילוג
301	סיכום: טראומה, גלות ופרשנות
315	ביבליוגרפיה
343	מפתח

והדיביזיות בפקודו של המרשל פון-בוק, בציר המרכזי,
קבר ראו במשקפות את צריחי מוסקבה.
למזלם של הרוסים ירדו גשמי הסתו אינ-הפוגות,
הפכו את הדרך לנסק לעסה של בוץ עמוק, טובעני, מסרתי.
באוקטובר החלו השלגים ההם נופלים בשפע אכזר,
מזכירים, כשביב תקנה, את שקרה ל"גרנד ארמה" של נפוליון,
במרחבי המות הצחורים.
פחדנו מפני האביב שיבוא.
גם חרדנו מכחותיו של המרשל פון-רונדשטט,
הממשיכים לאחר כבוש רוסטוב לעבר הקונקו
והלאה שם, לעבר בארות הנפט שבעירק.
גם יראנו מפני הפנצרים של ארוין רומל, המרשל,
בדרך לעבר מרסה-מטרוח,
ומשם, למה לא?! לתל-אביב, לעין-חרוד, לירושלים.

(חיים גורי, "והדיביזיות – 1942")

עידן הקטסטרופה: גלות ומאבק על נשמתה ההומניסטית של אירופה

ב-22 בפברואר 1942 התאבד בברזיל הסופר, המחזאי, העיתונאי והביוגרף הגולה האוסטרי-יהודי סטפן צווייג. במכתב ההתאבדות שלו הסביר כי "עולמה של לשוני שלי שקע ואבד לי ומולדתי הרוחנית איבדה את עצמה לדעת".¹ כמה ימים לאחר מכן ציין קלאוס מאן, גולה מארצו בעצמו ובנו של הסופר תומאס מאן, שצווייג "לא היה יכול לשאת את המחזה המבעית של עולם המתנפץ לרסיסים".² "העשורים שחלפו בין פרוץ מלחמת העולם הראשונה לסוף מלחמת-העולם השנייה" באירופה, כתב אריק הובסבאום, "היו עידן של אסון", או "עידן של קטסטרופה" (*historia calamitatum*). "במשך ארבעים שנה היא עברה מפורענות אחת למשנה. היו ימים שבהם אפילו השמרנים הנבונים ביותר לא יכלו להמר על הצלחתה לשרוד [...] בעוד שהכלכלה קרטעה, נעלמו מוסדות הדמוקרטיה הליברלית בין השנים 1917 ל-1942 מכל העולם, פרט לשולי אירופה, וחלקים של אמריקה הצפונית ואוסטרליה".³ בשנים אלה, לדברי אנטוניו מולינה, "אירופה נסוגה פתאום אל הברבריזם",⁴ ולדבריו של ולטר בנימין, "המבול הפשיסטי החל לעלות".⁵

- 1 ראו פרידמן, שבעים שנה אחרי.
- 2 מאן, קלאוס, נקודת המפנה, עמ' 356-357. ביטוי מוחשי מחריד להרס הציביליזציה ההומניסטית המערבית ניתן למצוא בספרו של כריסטופר בראונינג, הטוען כי נקודת המפנה בשואה הייתה בשנים 1942-1943: "באמצע חודש מארס 1942 לערך 75 או 80 אחוזים מקורבנות השואה עדיין היו בחיים, ו-20 עד 25 אחוזים נרצחו. אחד-עשר חודשים לאחר מכן, באמצע פברואר 1943, התהפכו האחוזים לחלוטין" (בראונינג, אנשים רגילים, עמ' xiii).
- 3 הובסבאום, עידן הקיצוניות, עמ' 17-18.
- 4 אנטוניו מוניס מולינה, ספרד, תל אביב: עם עובד, 2008, עמ' 150.
- 5 בנימין מצוטט אצל איטה שדלסקי, "קרבה ומרחק – סיפורה של ידידות במכתבים", בתוך: שלום ובנימין, חליפת מכתבים, עמ' 305.

לדברי חנה ארנדט, "שתי מלחמות עולם בדור אחד, מובדלות זו מזו בשרשרת רצופה של מלחמות ומהפכות מקומיות", גרמו לכך ש"הזרם התת-קרקעי של ההיסטוריה המערבית צף ופרץ סוף-סוף אל פני השטח וגזל את כבודה".⁶ ארנסט קסירר אמר ש"במהלך שלושים השנים האחרונות, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, התחולל משבר חריף בחיים הפוליטיים והחברתיים שלנו", ושכני דורו היו "עדים לשינוי רדיקלי בחשיבה המדינית [...] הופעתו של כוח חדש: כוח המחשבה המיתית".⁷ הפילוסוף קרל לויט, גם הוא גולה יהודי מגרמניה הנאצית, אמר ש"העולם נותר כשהיה בזמנו של אלאריק",⁸ המלך הראשון של הברברים הגרמנים אשר הוביל לביזת רומא בשנת 410. ג'ורג' לוקאץ', מבקר הספרות היהודי-הונגרי, כינה את התקופה הזאת "עידן של חטא ורשע מוחלטים".⁹ ברוח דומה כתב ב-1942 הפילוסוף וההיסטוריון האנגלי רובין ג'ורג' קולינגווד על "הסערות הבלתי פוסקות שערערו את חיינו במשך קרוב לשלושים שנה".¹⁰ סטיבן ספנדר, המשורר, הסופר והמסאי האנגלי, כתב ב-1945 ששנים אלה, ובייחוד שנות מלחמת העולם השנייה, "העמידו בסכנת קריסה כמעט את כל הדברים שהיו בעבורנו שרירים ומקודשים: אמת ואנושיות, תבונה וצדק. חיינו בעולם רדוף שדים. רבים מאיתנו לא הופתעו כשאי-השפיות של ימינו התפרצה כשיגעון, שמכוחו הידרדרה ההומניות האירופית העלובה לתהומות של קיצוניות, קנאות ורשעות".¹¹ בשנת 1942 הצטרף ההיסטוריון הצרפתי-יהודי מארק בלוך (1886-1944), אחד המייסדים של אסכולת האנאל (Annales School) רבת-השפעה בהיסטוריה החברתית הצרפתית, לרויסטנס הצרפתי ואמר ש"העולם מותקף בידי הברבריות המחרידה ביותר".¹² ב-1944 הוא נפל בקרב. שנה לאחר תום המלחמה, ב-1946, הפליג הסופר אלבר קאמי הצעיר לארצות הברית וצפה מסיפון הס"ס אורגון ב"קצה של יבשת פצועה", כלומר אירופה, שממנה הוא הולך ומתרחק. נושא הרצאתו באוניברסיטת קולומביה היה "משבר האנושות".¹³ אכן מלחמת העולם השנייה סימנה קו פרשת דרכים אפיסטמולוגית גדולה ועצומה בעבור הציביליזציה ההומניסטית המערבית המודרנית.

6 ארנדט, יסודות הטוטליטריות, "הקדמה למהדורה ראשונה", עמ' 38, 40.

7 קסירר, המיתוס של המדינה, עמ' 3.

8 לויט, משמעות בהיסטוריה, עמ' 191.

9 לוקאץ', הרומן ההיסטורי, עמ' 18.

10 קולינגווד, הלווייתן החדש, עמ' lx.

11 ספנדר, עד אירופי, עמ' 231.

12 בלוך, תבוסה מוזרה, עמ' 177-178.

13 אלבר קאמי מצוטט בתוך: Elizabeth Zerofsky, "Camus Again", *The New Yorker* (May 16, 2016), p. 36

אם שנת 1942 סימלה את שפל המדרגה של הציביליזציה, הרי ההתרחשויות בשדה הקרב גרמו לנקודת השפל הזאת להיות מוחשית ביותר. זו הייתה השנה של הקרב על סטלינגרד, הקרב המכריע ביותר במלחמת העולם השנייה, המציין פרשת דרכים אפיסטמולוגית חשובה ביותר שבה התמודדה הציביליזציה ההומניסטית האירופית עם הרגע הקיומי החמור ביותר בתולדותיה. אין תמה שרבים אימצו אז את "התפיסה הכללית שסטלינגרד מסמנת את נקודת המפנה במלחמה"¹⁴.

בעיני בני הזמן, וכן בעיניהם של היסטוריונים, הייתה שנת 1942 השנה המכרעת ביותר במלחמת העולם השנייה בגלל שלושה קרבות חשובים ביותר בשלוש חזיתות שונות: הקרב במידווי (Midway) באוקיינוס השקט, שנמשך מ-4 עד 7 ביוני; הקרב הראשון באל-עלמיין (El Alamein) במצרים, שנמשך מ-1 עד 27 ביולי; והקרב בסטלינגרד, ברוסיה, שהחל באוגוסט 1942 והסתיים בפברואר 1943. קרבות אלו אומנם היטו את הכף בסופו של דבר במלחמה לטובת בעלות הברית. אלא שאַוְאָרְפֶךְ, שישב אז באיסטנבול, לא היה יכול לדעת כיצד תסתיים המלחמה, ובוודאי שלא היה יכול להיות בטוח שהגרמנים לא יפלו לטורקיה מדרום, דרך מצרים, או מצפון, לאחר שיכבשו את רוסיה. ב-8 במאי 1942, למשל, עמד הצבא הגרמני במתקפת נגד סובייטית ליד חֶרְקוֹב והסב לצבא האדום אבדות כבדות. מייד לאחר מכן התקדם הוורמאכט, נחל ניצחונות ברוסיה, הגיע אל נהר דוּנְץ, השתלט על חצי האי קרים ובאמצע יוני כבש את סֶבְסְטוֹפּוֹל. ווּרֶזְנֵ' נפלה כשכוחות צבא גדולים נעו לעבר שדות הנפט של הקווקז, ובו בזמן התקדמה הארמייה השישית בפיקודו של פרידריך פֶּאוֹלוֹס לאורך הדון לעבר סטלינגרד. לכול היה ברור שברוסיה הייתה ידו של הצבא הגרמני על העליונה.¹⁵

דומה היה שגם בצפון אפריקה נמצא הוורמאכט בלתי מנוצח. ארמיית השריון "אפריקה" (Panzerarmee Afrika) בפיקודו של הפילדמרשל אַרְוִין רֹמֶל (Rommel, 1891-1944) פתחה בשלב השני של מתקפתה לעבר מצרים, ומפברואר עד מאי 1942 התייצבה החזית סמוך לטוֹבְרוֹק. ביוני פרץ רומל מזרחה ומתקפתו נבלמה רק בקו אל-עלמיין, כמאה קילומטרים בלבד מאלכסנדרייה ומתעלת סואץ החיונית. הצבא הבריטי התכונן לקרב הבלימה האחרון באפריקה.¹⁶ בשנה זו דומה היה לכול שתרבות אירופה מתנודדת על פי תהום.

שנת 1942 הביאה את הציביליזציה ההומניסטית האירופית אל קיצה. ניצחונות הוורמאכט ברוסיה ובצפון אפריקה בישרו אסון, אך בו בזמן עוררו אינטלקטואלים

14 אוונס, הרייך השלישי, עמ' 421.

15 ראו פרידלנדר, שנות ההשמדה, עמ' 326. תיאור של זוועות הצבא הגרמני ברוסיה נמצא למשל אצל ג'ונתן ליטל, נוטות החסד; וכן גרוסמן וארנבורג, הספר השחור.

16 רוברטס, סערת המלחמה, פרקים 4, 9.

גרמנים גולים לתקופה בחיבוריהם את הברבריות הנאצית ושינו בכך שינוי מהותי את התוכן והצורה של ההיסטוריה האינטלקטואלית המודרנית. שלא כצווייג, לא ויתרו מחברים אלה ויצאו חוצץ נגד הזוועות של גרמניה הנאצית. מאבק התרבות שלהם (Kulturkampf) נגד הנאצים שינה את הנושאים, את השיטות ואת הניתוח של השיח הפוליטי, הכלכלי, הסוציולוגי, האנתרופולוגי, הספרותי, הפילוסופי והאתי.

"העט נגד החרב" מסב לראשונה את תשומת הלב למניעים המשותפים העומדים מאחורי ארבעה חיבורים בולטים, שאת כתיבתם החלו ב־1942 מלומדים גולים, אשר יצאו חוצץ נגד הברבריות הנאצית.¹⁷ מדובר ברשימה נכבדה ביותר: "דוקטור פאוסטוס" מאת תומאס מאן (1947), "המיתוס של המדינה" מאת ארנסט קסירר (1946), "מימזיס: התגלמות המציאות בספרות המערב" מאת אריך אָוֶאָרְפֶךְ (1946), ו"דיאלקטיקה של נאורות" מאת מקס הורקהיימר ותיאודור אדורנו (1944).¹⁸ כל אחד מהמחברים האלה זיהה סכנה מסוימת באידאולוגיה הנאצית וגייס תאוריות חדשות, גישות חדשות, מקורות חדשים ואנרגיה חדשה כדי לתקוף אותה. עד כה חקרו מלומדים את המורשת הייחודית של כל אחד מהם בנפרד, אבל איש לא התבונן בהם התבוננות קולקטיבית ולא בחן את הרגע הזה של שנת 1942 אשר היה קו פרשת דרכים מכריע בקריירות שלהם. ואולם הרגשת הבהילות בעבודותיהם מחייבת תשומת לב. הללו הניפו את עטם נגד הברבריות הנאצית והאמינו בדיוק כמו סר ויליאם בלקסטון (Blackstone), המשפטן והשופט האנגלי, בספרו "פירושים על דיני אנגליה" (1765-1769) ש"לכתוב משמעו לפעול" (scribere est agere).¹⁹

17 לרשימה זו אפשר כמובן להוסיף עוד ספרים רבים, ובהם: קולינגווד, הלווייתן החדש; ניומן, בהמות; פופר, החברה הפתוחה ואויביה; שטראוס, הזכות הטבעית; ארנדט, יסודות הטוטליטריות; בארון, משבר הרנסנס.

18 עבודה חשובה אחרת שלא נכללה במחקר זה היא: *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film* (1947), מאת זיגפריד קרקאוואר (Kracauer, Siegfried) (1889-1966), סופר, עיתונאי, סוציולוג, מבקר תרבות ותאורטיקן של הקולנוע, אשר לעיתים מקושר לתאוריה הביקורתית של אסקולת פרנקפורט. ב־1942 החל קרקאוואר את מחקרו על אודות שורשי הנאציזם בקולנוע של רפובליקת ויימאר. במחקר זה טען ש"הקבינט של ד"ר קליגרי" (*The Cabinet of Dr. Caligari*), סרט ראינוע אימה גרמני מ־1920, על מהפנט חולה נפש שמשתמש בהליכת ירח כדי לבצע מעשי רצח, יכול להיחשב אלגוריה לעמדות החברתיות בגרמניה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, שהוליכו לניצחון הנאצים. דמותו של קליגרי מייצגת לדבריו רודן השואף לכאוס חברתי המשתתף ביריד שעשועים. המחבר מבקש להודות לפרופסור עופר אשכנזי על מידע חשוב זה על אודות קרקאוואר.

19 *The Oxford Edition of Blackstone's Commentaries on the Laws of England; Book 4: Of Public Wrongs* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 53

כותרת ספר חושפת כוונה ומשמעות. שנו את הכותרת והפקעתם את הספר מההיסטוריה שהולידה אותו והתרחקתם מהבנת המחבר באשר לכוונת ספרו, תוכנו וצורתו. כותרות ארבעת הספרים הנידונים כאן משקפות, במישרין או בעקיפין, את הטראומה שחוו המחברים בזמן שפנתה תרבותם למיתוס ולחוסר תבונה. בתחום הספרות, תומאס מאן רואה בגרמניה הנאצית התגלמות מחודשת של האגדה הגרמנית העתיקה המבוססת על שחצנות ושאפתנות לא מוסריים. הוא משווה את הברית של גרמניה עם הנאציזם לחוזה עם השטן וצופה הרס אפוקליפטי דומה על גרמניה. בתחום הפילוסופיה הפוליטית, קסירר מוקיע את המיתוס הארי הגזעני של "דם ואדמה" (Blut und Boden) – הסיסמה המרכזית של האיידאולוגיה הנאצית הגזענית, אשר ביססה אתניות על סמך מיתולוגיה רעילה של דם, עם ומולדת (Heimat). מיתוס זה גרם לדבריו להטלת טרור ולהשמדה של אנשים שנחשבו לזרים, והוא גינה פילוסופים כמו אוסוולד שפנגלר (1880-1936) ומרטין היידגר (1889-1976) שציידו בתרבות הגרמנית המבוססת על פסימיזם, פטליזם ופרנויה, וב"מיתוס המדינה" ההרסני. בתחום הפילולוגיה, אָוּאָרְפֶךְ נאבק נגד סילוק הברית הישנה וביטול ההשפעה היהודית על הציביליזציה, ההיסטוריה והתרבות האירופית ההומניסטית. הוא מתבסס על הוויכוח היווני העתיק על ערך האומנות המחקק או יוצרת מחדש מציאות כדי לרומם את המימיזיס (החיקוי) מן המיתוס, ולהאדיר כבוד אנושי רגיל ולא גיבורי-על מתעתעים. לבסוף, בתחום הסוציולוגיה, הורקהיימר ואדורנו מראים את האופנים שבהם הודרכה "הדיאלקטיקה של הנאורות" על ידי מיתוס של כוח ושליטה, בתחילה כוח ואדנות על הטבע ואחר כך כוח ושליטה על בני אדם, וגרמה לשעבוד חסרי הכוח בידי החזקים ואף להשמדתם של חסרי הכוח.

זמנים של משבר, סכנה חמורה וסיכון מעוררים תמיד תגובות שלאחר זמן נהפכות לקנוניות. ההיסטוריון הגרמני לאופולד פון רִנְקֶה (1795-1886) כתב ש"מלחמה, כך אומר לנו הֶרְקֵלֵיטוֹס, היא אם כל הדברים. מתוך קונפליקט בין כוחות מנוגדים, ברגע הגדול של סכנה, אסון, תחייה וגאולה, התפתחותן של תמורות חדשות נחושה יותר".²⁰ אוגוסטינוס למשל כתב את "עיר האלוהים" כהגנה ואפולוגטיקה על הנוצרים והנצרות ברגע של משבר גדול, כשאלה הואשמו ב־410 על ידי הוויזיגוטים בנפילת רומא. "הקומדיה האלוהית" של דנטה אליגיירי (1308-1320) נושא את צלקות הגלות העצובה והמדכאת של מחברה. בקומדיה נאבק אליגיירי ברבים מאלה שגירשו אותו מפירנצה שאהב כל כך ודן אותם לעונש נצחי בגיהנום. משבר ופרשנות, גלות ופרשנות, אינם ניתנים אפוא להפרדה זה מזה בהיסטוריה האינטלקטואלית של המערב.

"העט מול החרב: אינטלקטואלים גרמנים גולים במאבק נגד הנאציזם" מבקש מהקוראים להתייחס ביתר רגישות למניעים המשותפים העומדים מאחורי החיבורים יוצאי הדופן הנחקרים כאן. טראומה מותירה תמיד צלקות בטקסטים שהיא מותירה מאחוריה, וטראומה פוליטית חסרת תקדים מותירה בהם צלקות עמוקות – אף שמחבריהם קברו אותן במיומנות תחת שכבות רבות של למדנות. המומים מחמת טראומה פוליטית חסרת תקדים הם חיברו כתבי הגנה לציביליזציה המערבית אשר האריכו ימים יותר מ"הרייך של אלף השנים".

בחרתי בחמשת האינטלקטואלים הגולים הללו לא רק משום ההשפעה שלהם, אלא גם משום שעבודותיהם בגלות במהלך שנה מכרעת זו נועדו אז לשימוש פולמוסי, דבר אשר קוראים בני זמנם בקושי יכלו לדמיין. החיבורים האלה משקפים את מיטב מאמציהם לאסור מאבק תרבות נגד השקרים, הסילופים, הרדונות והברבריות הנאצי. במילים של הורקהיימר ואדורנו, כולם כאחד קיבלו עליהם להציל את "שרידי החופש והנטיות לאנושיות אמיתית, אף שנדמה שהללו חסרי אונים מול המגמה ההיסטורית הגדולה".²¹ אך לא כל מי שכתב נגד הנאציזם ב-1942 היה גולה. "הלווייתן החדש" של קולינגוד, למשל, שהתפרסם בשנת 1942, היה תגובה למלחמת העולם השנייה ולאיום הנאצי והפשיסטי על הציביליזציה המערבית. עם זאת עקירה לגלות היא הצד השווה הברור שבכל המחברים הנידונים כאן. לולא היו יוצאים לגלות, בגלל מוצאם היהודי או נישואיהם ליהודיות, לא הייתה ביקורתם הנוקבת נשמעת בעוז ולא הייתה מאריכה ימים. ממרחק הגלות הם היו עדים להרס של משפחותיהם, של חבריהם, של כל היקום התרבותי שלהם, של ערכיהם ושל עולמם, ולא יכלו להחריש.

פסימיות בנוגע לגורל הציביליזציה ההומניסטית של מערב אירופה עוברת כחוט השני בין הטקסטים שהחלו לכתוב ב-1942, שעה שאיש עדיין לא היה יכול לחזות את תוצאות המלחמה. החיבורים שלהם מבוססים כולם על אופן מחשבה משברי של ההיסטוריה של (crisis mode of historical thought), ההשקפה שאירועים היסטוריים מכריעים או נקודות מפנה היסטוריות חשובות הם שמכוונים ומדריכים את מהלך ההיסטוריה – אבל הם לא מוליכים להתקדמות וקדמה, אלא לשקיעה והרס דווקא. ולטר בנימין ביטא יפה את הרעיון הזה במאמרו "על מושג ההיסטוריה": "זו הדרך שבה אדם מצייר בדמיונו את מלאך ההיסטוריה: פניו מופנים כלפי העבר. ובמקום שאנו רואים שלשלת של מאורעות הוא רואה אסון אחד ויחיד המוסיף לאסוף גלי הריסות זה על גבי זה ועורם אותם בפני רגליו".²²

21 אדורנו והורקהיימר, דיאלקטיקה של נאורות, עמ' xi.

22 בנימין, מבחר כתבים, עמ' 313.